

Բ Ե Պ Մ Ե Վ Է Գ

Օ Ր Ա Գ Ի Ր

ԲՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Գ Ի Տ Ե Լ Ե Ծ

Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 15.

1845

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1.

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հրահրի :

ԵՐԿՐԻՍ կեդրոնական ջերմութե վրայ խօսելէն ետքը արժան է որ երկու խօսքով ալ բացատրենք նաև հրաբուխներուն այլ և այլ երևոյթները, որ կեդրոնական ջերմութեանէն առաջ կուգան :

Հրաբուխ կրսուին գետնի վրայ ան ծակերը՝ ուսկից ատեն ատեն կրակ կելլէ. աս ծակերը կրսուին բերան կի՞ բաժակ հրաբուխի : Հրաբուխները միակերպ չեն վառիր, հապա երբեմն երբեմն . քի երկար ատեն ոչ կրակ կերևցընեն՝ ոչ լոյս . ամիսներով ծխելէն ետև յանկարծակի գետնի տակէն շառաչ դղրդում ու ցնցում կըլսուի . ետքը կըսկսի մութ ծուխ ելլել, անոր ետևէն փոշի, հող ու քարի կտորներ կըցատքըտեն . անկէ ալ ետքը բաժակին մէջէն կելլէ հալած նիւթ մը որ լաւա կըսուի, բաժակին գրսի քովերէն կըվազէ դէպ ՚ի վար, և վազելու ատեն ամէն նիւթի հետ շաղուելով կամաց կամաց կըպաղի ու քար կըկտորի : Ետ անգամ կըհան դիպի որ լաւան վազելով կիջնայ փոս տեղ մը կըլեցուի, ու տարիով տաք ու կակուղ կըմնայ : Բնալոյծները

լուծելով աս լաւան՝ կըտեսնեն որ ասոր բաղադրութեանը մէջ շատ տեսակ գոյացութիւններ կան . և լաւան կամ հրաբուխին բերնէն ելած հալած նիւթը՝ զանազան տեսակ է, ինչպէս բուն լաւա, սնկաքար, փուցցուանա, պազալթ, և այլն :

Հրաբուխներուն վրայ ընդհանրապէս աս կարծիքը կայ թէ ամէնն ալ իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունին, և իրենցմէ ելած լաւան երկրիս կեդրոնը գտուած հալած նիւթն է, որ կամ տեղ կըգտնէ ու այլ և այլ ժամանակ երկրէս դուրս կելլէ, կամ ելլելու ծակ չգտնելով՝ վրայի հողը կուռեցընէ, և կամ պատրուտելով կրակն ու հալած նիւթը դուրս կելլէ . որով նոր նոր հրաբուխներ կըձևանան, ինչպէս սք Վէորգ կղզիին մէջ որ Վըորեան կղզիներէն մէկն է, 1808ին մշակած դաշտի մը մէջ գետինը տասներհինգ տեղէն ծակ բացուեցաւ, իրեք շաբաթի չափ աս ծակերէն լաւա վազեց ու մղոններով տեղ ծածկեց : 1796ին Վլէութեան կղզիներուն քովերը յանկարծ ծովու մէջ տեսնուեցաւ սև ծուխի սիւն մը .

եաքը ծովուն երեսը սև ծայր մը երևցաւ, ուսկից կրակու քարի կտորուանք կըցատքըտէին. աս ծայրը կամաց կամաց բարձրացաւ ու լայնցաւ : Ես կէ չորս տարի միակերպ կրակ ելելով՝ հինգերորդ տարին կրակը դադրեցաւ, բայց կղզին դեռ բարձրանալու վրայ է :

Հիմա երկու հարիւրէն աւելի բանուկ հրաբուխ կայ. և ասոնք սովորաբար կղզիներու մէջ կամ ծովեզերեայ տեղուանք կըլլան. շատերն ալ ծովու տակ են, կամ միայն ծովէ դուրս կոնոնաձև ժայռի վրայ : Աւրոպայի մէջ բանուկ հրաբուխ քիչ կայ. Սիկիլիա կղզիին մէջն է Ատնա՝ որ 3400 մետր բարձրութիւն ունի. Աեսուվ Մափուլի մէջ. Աթրոմպուլի, Աուլքանոյ, Աուլքանելոյ՝ իբարեան կղզիներուն մէջ. Հեքլա՝ Իսլանտայի մէջ որ 1200 մետր բարձրութիւն ունի, և ուրիշ հինգ հրաբուխ ալ նոյնպէս Իսլանտային մէջ : Եսիային ու Եփրիկէին ներսերը հրաբուխ քիչ կըգրտնուի, միայն կղզիներուն մէջ մանր հրաբուխներ շատ կան. ինչպէս են Սատակասկարի, Վալարի գլխոյ, Վանարեան ու Եջորեան կղզիներուն մէջի հրաբուխները : Իսկ Եմերիկայի մէջ խիստ շատ հրաբուխ կայ. գլխաւորները Վորտիլեան լեռներուն վերայ են, որ կըսուին Փոփոքաթեփեթլ, Փիլինքա, Վոթոփաքսի, Ենթիզանա, ևն : Իսկ մարած հրաբուխ հիմա երկրիս վրայ շատ կըգտնուի. միայն Վերմանիային մէջ յիսունէն աւելի, Վաղղիային մէջ ալ հարիւրէն աւելի մարած հրաբուխի բաժակներ կըգտնուին. շատը միայն կոնոնաձև լեռներ են իրենց լաւայովը ձևացած, շատին ալ բաժակը ամբողջ կամ կէս աւրուած են :

Վրեթէ միշտ հրաբուխը վառելէն քանի մը վայրկեան առաջ գետնաշարժ կըլլայ. գետնաշարժէն ալ առաջ գետնի տակէն սոսկալի դղրդում մը կըլսուի, իբր թէ հարիւրաւոր կառքեր կըվազվըուտեն : Այր-

կրագէտք կըսեպէն թէ աս ձայնին պատճառը կամ հալած նիւթին տեղէ տեղ շարժիլն է, կամ ելեքտրականութեան յորձանքն է : Շատ անգամ ալ կըհանդիպի որ հրաբուխէն անմիջապէս առաջ, կամ առանց նոր հրաբուխ մը բացուելու գետինը կըբարձրանայ կամ կըցածնայ, ինչպէս որ օրագրիս 194 երեսը խօսեցանք :

Արգտնուին անանկ հրաբուխներ որոնց բերնէն լաւա չելած՝ գետի պէս պղտոր ու շաղախախառն ջուր կելլէ : Ես ջուրը կամ բաժակին մէջ անձրևներէն լեցուած է, կամ գետնին տակ ջրի շտեմարաններ ըլլալով, երբ որ կրակը կամ կազը զիրենք կըմղէ՝ դուրս կելլեն : Արսեն թէ 1797ին Փերուի մէջ հրաբուխ մը այնչափ շաղախ հաներ է բերնէն որ քովի Փելլիէոյ ըսուած գեղը բոլորովին թաղուեր է շաղախին տակը :

Սեքսիկոյի մէջ մէկ երկու զարմանալի հրաբուխներ ալ կան, որոնց բերնէն ջրի հետ մէկտեղ ձկներ ալ կելլեն. աս ձուկը ամերիկացուց լեզուով ֆիթլը կըսուի, որ հոնտեղի գետերուն ու լճերուն մէջ ալ շատ կըգտնուի : Ես հրաբուխէ ելած ձրկները երբեմն այնչափ շատ կըլլան, որ իրենց սատակներէն օդը կապականի ու կենդանեաց մէջ հիւանդութիւն կիյնայ : Շատ խնդիր ելած է աս երևութիս վրայ թէ արդեօք ուսկից կըմտնեն ձկները հրաբուխներուն մէջ : Հաւանական մեկնութիւնը աս է. ինչպէս փորձով կըտեսնենք որ Ետելուպերկ այրին մէջ և ուրիշ մութ գետնափոր տեղուանք գտնուած ջրերուն մէջ ձկներ կըբնակին երբեմն, ասանկ ալ կրնանք ըսել թէ Եմերիկայի մէջ ալ գետնին տակի այրերուն մէջ կըբնակին ան ձկները. և ինչպէս ուրիշ անգամ զուրցեցինք, ջերմութիւն կամ կազերէն ան ջրերուն երեսը ճնշուելով մէջի ջուրը ձկներով հանդերձ կրնայ վեր մղիլ, ու հրաբուխին բերնէն դուրս ելլել : Ես մեկնութիւն ամէն բնագէտներու ընդունելի է :

Հիմա գանք ան տեսակ հրաբուխներուն որ Միտի՝ կրսուին։ Մտնք մէկալ հրաբուխներուն պէս լեռներու ծայրերը չեն գտնուիր, հասպա դուր դաշտերու վրայ, ցած տեղուանք, ևն։ Իրենց յատկութիւնն է որ բերաննին շատ մեծ չըլար․ իրենց բերնէն ոչ երբէք կրակ կելլէ, հասպա միայն գուռ չի, ջուր, շաղախ և ջրախառն աւազ․ մէջէն ելած ջուրն ալ աղի կըլլայ․ մէկալ հրաբուխներուն պէս խորունկ չեն, հասպա գետնին երեսէն քիչ վար է իրենց բանուկ տեղը։

Մտնց պատճառը քիմիական ներգործութիւնն է․ քի՛ գետնի տակերը զանազան թթուութիւններ գտնուելով, ջուր տեսնալուն պէս շատ տեսակ մարմին կըլուծեն կըբազեն․ ասով ջերմութիւն կըգոյանայ, ու գոլոյի և այլևայլ կազեր գետնի տակը ժողվելով վրայի հողը քիչ մը կուռեցընեն ու դուրս ելլելու ծակ կըբանան։ Մտ գործողութիւնը գետնի տակը շարունակելով, մէկ կողմանէ կազ ու գոլոյի կելլէ գետնէն, ու տակի ջրախառն աղի շաղախը դուրս կըզեղանի։ Մտ տեսակ հրաբուխներ շատ կըգրտնուին Խառլիա, Սաճառստան, Պարսկաստան, Միտերիսանի կողմերը, Խորիմ և այլն։

Հրաբուխներուն վրայ համառօտ տեղեկութիւն տալէն ետքը, կարծեմ ընթերցողաց փափաքելի բան է գիտնալը թէ արդեօք հայաստանի մէջ ալ հրաբուխ կըգտնուի։ Յաւալի բան է որ ինչուան հիմա հայաստանի մէջ ազգային ուսումնական ճամբորդ մը աղէկ քալած չըլլալուն, ու այլևայլ գաւառներուն վրայ երկրաբանական ու բնաբանական քնննութիւններ չըլուելուն, չենք կրնար հայաստանի վրայ կատարեալ տեղեկութիւն մը տալ ուսումնասէր կարդացողաց․ բայց ինչ որ մեր պատմութեանց մէջը կըկարդանք աս է, որ 1441ին Վրգուռ լեռներուն մէկ

ծայրին վրայ, որ կըսուի լեռան Վերրովթայ, ու տաճկերէն Աեդէլի Վաճրոս կամ Վաճրոս քաղը, ու Սալութիւն և Սաղէշին մէջտեղուանքը կիսնայ, մեծամեծ պատառուածքներէն ետքը սև ծուխ մը դուրս ելեր է, կրակը առեր է, և քարի կտորուանք կրակի հետ մէկտեղ կըցատքըտեն եղեր։ Կերենայ թէ աս հրաբուխը յանկարծական ու առժամանակեայ բան մը եղած պիտի չըլլայ․ վրձի կըպատմէ ախարհագիր՝ մը թէ ինչուան հիմա նոյն լեռան վրայ հրաբուխին բաժակը կըտեսնուի ջրով լեցուած․ իսկ հրաբուխի բաժակ ձևանալու համար բաւական ատեն պէտք է Վմանապէս Կորենացւոյն աս խօսքէն թէ «Ինակեցուցանէ զկինն Մնոյշ․․․»
 «յանգործութեան սպառուածի փրլածի մեծի լերինն, զորմէ լեալ ասեն յահագին իմն շարժմանէ»
 «կերենայ որ Մարատայ գօտիներուն վրայ ալ ատենով հրաբուխ եղած պիտի ըլլայ․ և ինծի կերենայ թէ ան վիհն ալ ուր ինկալ Մարտաւազդ Սասիս լեռան վրայ, մարած հրաբուխի բաժակ էր՝ Սայց ասկէ ետքը ալ չենք տարակուսիր Մարատայ վրայ հրաբուխ ըլլալուն․ ինչու որ 1840ին ան լեռան վրայ պատահեցաւ ահագին հրաբուխ մը շատ փնասներով, որուն ստորագրութիւնը հոս դնենք՝ տեղացի բնակչաց վկայութենէն աւաճ․ «1840ին յունիսի 20ին, կըսէ
 «պատմողը, հինգշաբթի օր մը կէսօրէն ետքը ժամը տասնին մեծ շարժեղաւ, ետքը Սասեաց ստորոտին վրայ եղած Վկուռի գեղին մօտ սուրբ Յակոբ Սճբնայ հայրապետին վանքը և հրաշագործ աղբիւրը՝ որ գեղէն աւելի վերև կէցած էր, գետնէն ելաւ նետուեցաւ ինչուան Սասիսին բարձրու

1 Malte-Brun. 2 խոր. Ա. 30:
 3 Թուրքիոյ կըպատմէ թէ Սասիս լեռան շատ կողմը ահագին վիհեր կան, մանաւանդ Ակուռի գեղին մօտ կողմերը, և հրաբուխի նշաններ կըտեսնուին։

29 Թիւնը . անկէ ինկաւ Մկոռի գե-
 29 ղին վրայ կոտրտեցաւ , ու ամբողջ
 29 գեղը իր տակը առաւ 1500 բնա-
 29 կիչով . աս գեղին քովերն ալ 600
 29 վրանաւոր քիւրտ հովիւներ կը-
 29 բնակէին , անոնք ալ կորսուեցան :
 29 Իսկ լեռան պատառուածքէն գար-
 29 շահոտ ծուխ մը ելաւ կրակախառն ,
 29 որ բոլոր շրջակայքը այրեց ու աւ-
 29 րըշտըկեց : Վախիջլեան գեղին կէ-
 29 սը գետին անցաւ , անոր քովն ալ
 29 ուրիշ գեղ մը տակն ու վրայ եղաւ
 29 ու կրակով այրեցաւ մրկեցաւ ,
 29 Ուրիշ մըն ալ ասանկ կըպատմէ նոյն
 29 դիպուածը . «Սասիս լեռնէն ելաւ
 29 կրակ ու սև ծուխ . Սասիսը վեր
 29 կընետուէր սրբոյն : Յակոբայ վան-
 29 քովը ու մէջի միաբաններով . և
 29 բոլորը Մկոռի գեղին վրայ ինկաւ ,
 29 ու երկու կոտրեցաւ . ետքը վերէն
 29 դարձեալ կոտրրտեցան սառնամա-
 29 նիքը , ու քարով կրակով խառնած
 29 իջան գեղին վրայ , ու 4500 հոգի
 29 կորսընցուց . ասոնցմէ զատ 600
 29 քիւրտ հովիւներ 2000 ոչխարով
 29 կորսուեցան . միայն երկու հոգի
 29 Մկրտիչ ու Թադէոս անուենով կէս
 29 այրած հազիւ կրցան կրակէն փախ-
 29 չիլ : Ղարձեալ յուլիսի 14ին գետ
 29 նաշարժ եղաւ առաւօտը կանուխ ,
 29 ու Նրեանայ գաւառին մէջ Սիւր-
 29 մէլի գեղը բոլորովին փլաւ ,
 29 Ուրիշ մըն ալ աս պարագաներով կը-
 29 պատմէ . «Մեծ շարժ եղաւ , կըսէ .
 29 Սասիսին հիւսիսային դին հիմունը
 29 քէնկոտրրտեցաւ , Մկոռի մեծ գեղը
 29 կլլեց , Օինճիլլի գեղը աւեր դար-
 29 ձուց , Շարուրայ գաւառին մէջ
 29 Նրասիս գետը իրեք օր ցամքեցաւ ,
 29 Պայազիտի մէջ երկու բերդ կոր-
 29 ծանեցան , Սակու քաղքին քով
 29 ժայռ մը իր տեղէն փրթաւ ու եօ-
 29 թը տուն ճմլեց : Վմանապէս յու-
 29 լիսի 12ին Սիւրմէլի գաւառին մէջ
 29 ութը գեղ ալ շարժէն կործանե-
 29 ցան ,» :

Եւ է աս հայաստանի վերջի հը-
 րարուխին հարուածները , որ Նւրթ-

պայի լրագիրներն ալ գրեթէ նոյնպէս
 կըպատմեն քիչ տարբերութիւն : Սեզի
 այսչափ տեղեկուի տուող անձինքնե-
 րուն շնորհակալ ըլլալէն ետքը , կը-
 փափաքինք նոր տեղեկուի մըն ալ ու-
 նենալ Սասիսին պատուած տեղին
 հիմակուան վիճակին վրայ , թէ վիհ
 բացուած կամ բաժակ ձեւացած է .
 ինչուան հիմա դեռ ծուխ կամ գողոջի
 կըհանէ . վրան կրակի նշան կամ լոյս
 կըտեսնուի . բերնէն վազած լաւան
 որչափ հեռու տարածուած է . լա-
 ւային տեսակը որն է . քանի բերան
 ունեցեր է վառած ատենը . կրակին
 հետ փոշի կամ աւազ ալ ելէր է , և
 ասոր նման մանր տեղեկութիւններ
 որ ուսումնականաց առջին շատ մեծ
 բան կըսեպուին :

ԲԵՆԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
 Նորիկ արձաւ :

Նոյն արձաւը՝ արեւելեան հընդ-
 կաստանի , Սիւրիկայի , երջանիկ Ն-
 րաբիայի ու Նգիպտոսի մէջ կըբուս-
 նի , և շատ անուանի է իր մտտ պըտ-
 ղին համար :

Եւր ծառը խիստ բարձր կըլլայ ,
 ճիւղերն ալ խիտ ու տարածուած :
 Նաղիկը բաց կարմիր կամ մուգ գե-
 ղին է , և ճիւղերուն վերի ծայրէն
 կուզ կուզ կըկախուի դէպ 'ի վար :
 Պտուղը հաստ պատիճ ունի՝ չորս
 հինգ բլթաչափ երկայնութեամբ ու
 մուգ կարմիր գունով , մէջն ալ բոլո-
 րովին մտտ է , և հունտերը աս մտին
 մէջ կեցած են : Սառնականու-
 թեան մէջ գործածուածը աս պըտ-
 ղին միսը կամ միջուկն է , որ սովորա-
 բար քիչ մը կեփեն առաջուց որ չը-
 թթուի . անով գոյնն ալ մուգ կարմիր

1 ՏՃ . Թամար կիսփի , որ բուլ է հնդկաստանի
 արմաւ . կիսփ խորձաւ . եւրոպացիք ալ նոյն բառը
 կըգործածեն . իտ . Tamarindo , լատ . Tamarin-
 dus indiae .